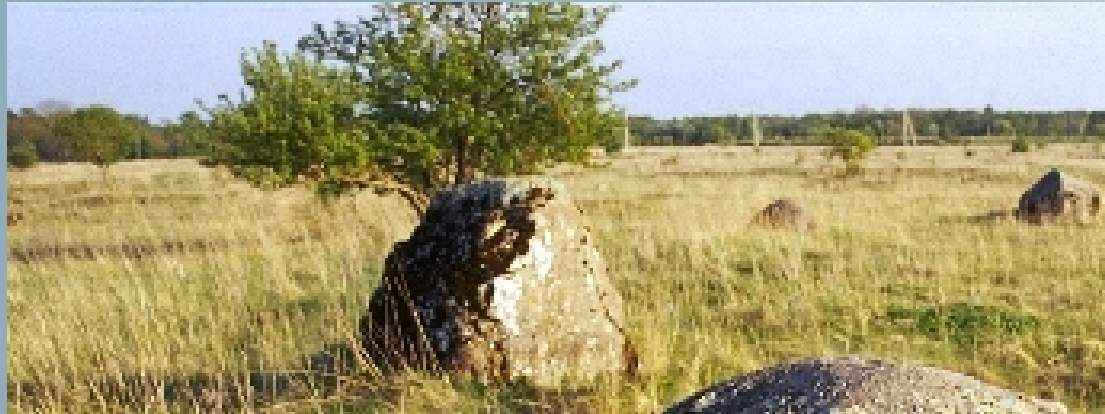

Püha, pühadus, pühapaigad 2. Kivid. Veekogud.

Mare Kõiva

Väikeselohulised ohvrikivid Lääne- Virumaal. A.Kuperjanov 2002.

■ Kivid on elavad, nad vananevad ja surevad. Omavad energiat, võimu või nn elektrit.

■ Langesid taevast pehmetena, mistõttu sinna on jäänud jäljed:

Eestis hiid, pagan, ori, kuningas, Jeesus, Maarja, pühak, hobune.

■ Sattusid oma kohale hiidude viskevõistlusel, kiriku(torni) pihta viskamisel, sillaehitamisel, majaehitamisel jm.

■ Müütilised kivid: kaarnakivi ehk korbikivi - kaaren tõi Jordani jõelt /kusagilt lõunamaalt väikese sileda musta kivi. Selle leidja omandas linnukeele ja kõigi inimkeelte oskuse ning imevõimed. Piksekivi – langes taevast, omanik sai sellega arstida haigusi (roosi, hambavalu jm). Kõrvakivi, kärnakivi – auguga arstimiskivid.

Ohvrikivid, ravikivid, kivid kui ajaloomärgid

Üle 400 ohvrikivi; Enamasti asustuse lähedal (heinamaal, karjamaal või põllul) või talu õues. Metsas või soos asetseb väike osa ohvrikivisid.

Arstimiskivid paiknesid asustusest kaugemal. Ristteel või piiride ristumise kohas.

Kivid võivad olla:

- Kalme tähistaja.
- Hauakivi.
- Piirimärk.
- Mälestuskivi – uuemal ajal tähistatud tahvlitega.
- Ehitise piiraja, territooriumi piiraja.

- Ajalooliste sündmuste, lahingupaikade tähistaja.
- Müütiliste olendite elupaik.
- Suhtlemispaik haldjatega, esmaohvri viimise koht.
- Hukkamispaik – eeskätt orjaaegsed hukkamispaigad.
- Hukkumispaik – inimese surmasaamise paiga tähistaja; vt ka ahervare - skandinaaviaga sarnane tava rajada vägivaldse surma paika või matmispaika kivikangur.
- Ahervars - Ohvripaik kivihunniku või varemete näol. Ahervared olid ohvriaedade kõrval Lõuna-Eestis, sh Mulgimaal levinumad ohverdamispaigad, asusid kas taludest eemal põllul (ohverdamas käis mitme talu rahvas või kogu küla), mõne taluõue lähedal või taluaias (talu ohvrikoht). Ahervare võis olla ka kunagine matusepaik või mingil muul põhjusel kokkukuhjatud kivihunnik.

■ Ahervaresse ohverdamine lõppes 19. sajandi keskel, mitmel pool püsis 20. sajandil skandinaaviamõjuline tava visata kivihunnikusse ehk kivikangrusse sealt möödudes kivi.

■ Maa-aluste jm arstimiskivid.

■ Vihmakivid jm ilmakivid.

■ Hiidude, pagana, pühakutega seotud kivid.

Kalevipoja kivi Keila vallas

<http://www.keilavald.ee/keila-vald/vald/ueldinfo.html>

Ohvrikivid

- Suurem osa ilma lohuta.
- Looduslik nõgu või lohk – neisse kogunenud vihmavesi ravitoimega.
- Kunstlikud lohud.
- Väikeselohulised ohvrikivid.

Kivisid peeti hinge asupaigaks, nad olid seotud esivanemate ja loodusvaimude kultusega, fetišismi ja animismiga.

Ohverdamisaeg

Sõltus vajadusest. Pühadest jaanipäev, hingedepäev, jõululaupäev.
Nädalapäevadest teisipäev, neljapäev, pühapäev,
Noorkuu aeg, ravimisel ka vanakuu öö.

Ohverdajad

Piiranguid ei olnud, ennekõike ikkagi peremees või perenaine.
Esmaohvri puhul kindlasti kas peremees või perenaine.

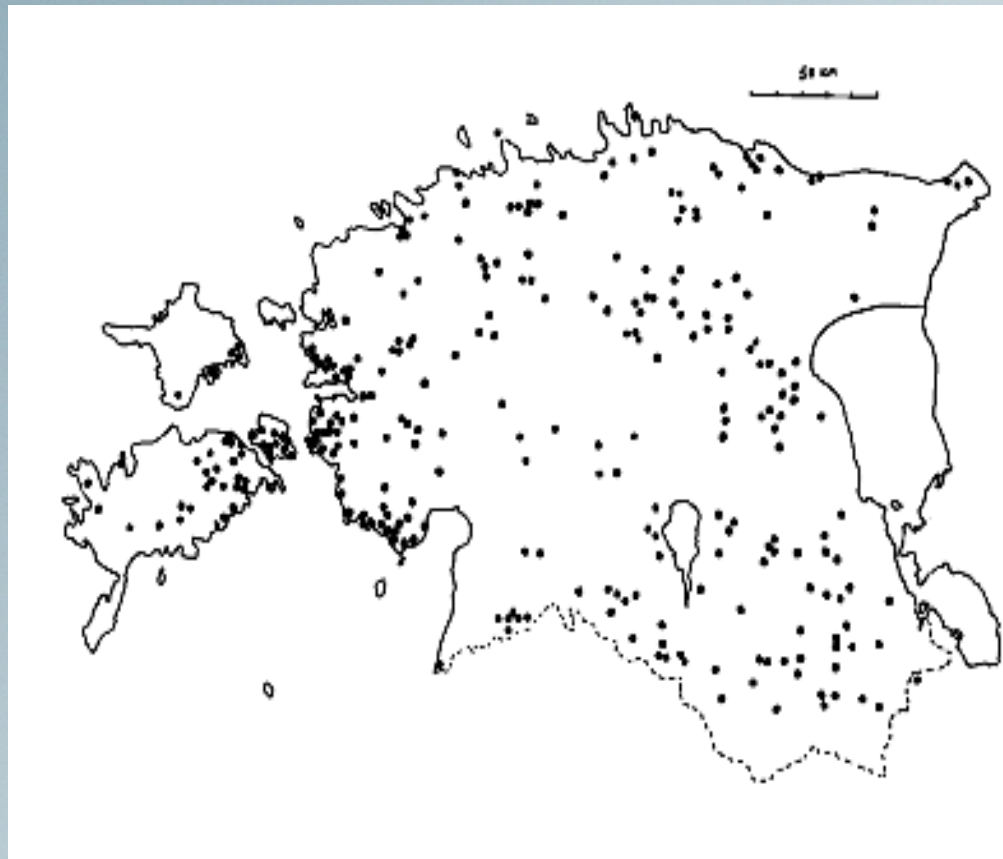
Pühade kivide lõhkumine

Kivi veeti Simmeli sohu, kus kivi mitu päeva karjunud. Kivivedaja härjad surnud paari päeva pärast.

Karistuseks kivide lõhkumise eest: haigus, surm, vigased lapsed, karja hukkumine, mõistuse kaotamine, koledad unenäod.
Hävitamise põhjused: Usulised põhjused (kirikuõpetajate algatatud), põldude puhastamine, vajadus ehitusmaterjali järele.

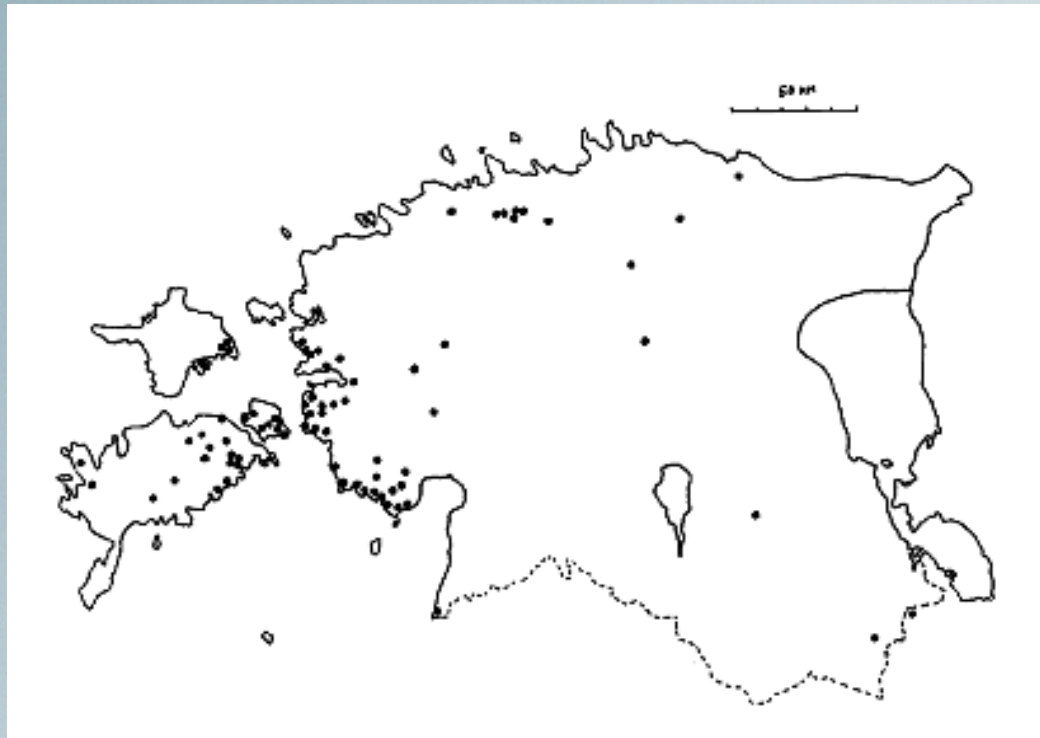
Eesti ohvrikiivid

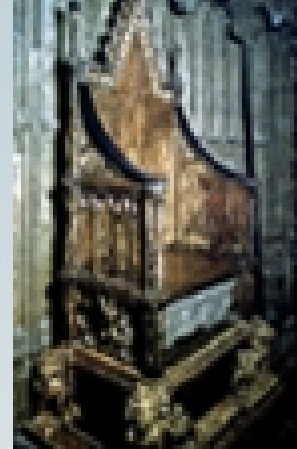
Kaart Andres Tvauri.

Arstimiskivid Eestis

Väikeselohulised kultuskivid olid levinud Põhja-Eestis, arstimiskivid aga Lääne-Eestis. Kaart A. Tvauri.

Teiste kultuuride kuulsad kivid

Väärrika ajaloo ja pühadusega seotud kivid

Troonikivi Westminster Abbeys Londonis, viidi sinna šotlaste alistumise tähisena.

13. sajandist alates istusid troonikivil briti kuningad, kuid seal olid istunud varem 34 šoti kuningat. Pärimuse järgi on kivi algselt toodud Irimaalt, Tara mäelt, kus krooniti iiri kuningaid. Legendi järgi sattus kivi Tara mäele 400 eKr Juudamaalt, kui viimase kuninga tütar abiellus Iiri kuningaperesse. Kivi algkodu oli Jeruusalemma templis Juudamaa kuningate kroonimiskivina. Samastatakse kiviga, millel magades Jaakob nägi unes ingleid.

Iseseisvusliikumise käigus varastasid šotlased selle 20. sajandi lõpul Troonikivi tagasi.

Tara mägi – muistne nõupidamis- ja kuningate kroonimispaik.

Mare Kõiva 2008

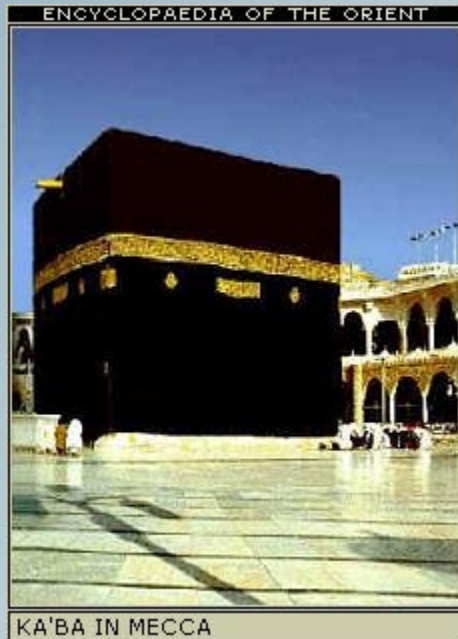

Islami pühad kivid

Imepärane tekkimine ja välimus.

Must kivi ehk Kaabakivi Mekkas – taevast langenud kivi.

Päritolult meteor, koosneb basaltist, maailma olulisem palverännakusiht.

Viikingid raiusid kividele tüki ajalugu, kirjasid neid sümbolite ja märkidega.

Viikingite ruunikividel leidub teateid naabrite käekäigust, sh eestlastest. Ruunikive leidub Saksamaal jm, kuid suur hulk neist on siiski säilinud Põhjas. Fotol ruunikivi Uppsala Ülikooli õuel.

Veekogud

Eristatakse pühi allikaid, jõgesid ja järvi.

Rahvausk peab vett vanemaks kui maad ja ühendab veega maailma tekkelood. Kujutlus vees kui elusast olendist on tekitanud suure hulga vetehaldjaid; selle kujutluse aluseks on peetud ka vette uppunuid. Vesi arvatakse kätkevat puhastavat, sigitavat, arstivat jõudu. Arstimisel oli levinud veega kastmine, pritsimine, ristimine jt kombed. Sage on selgest vee pealt tuleviku ennustamine ehk vaatamine.

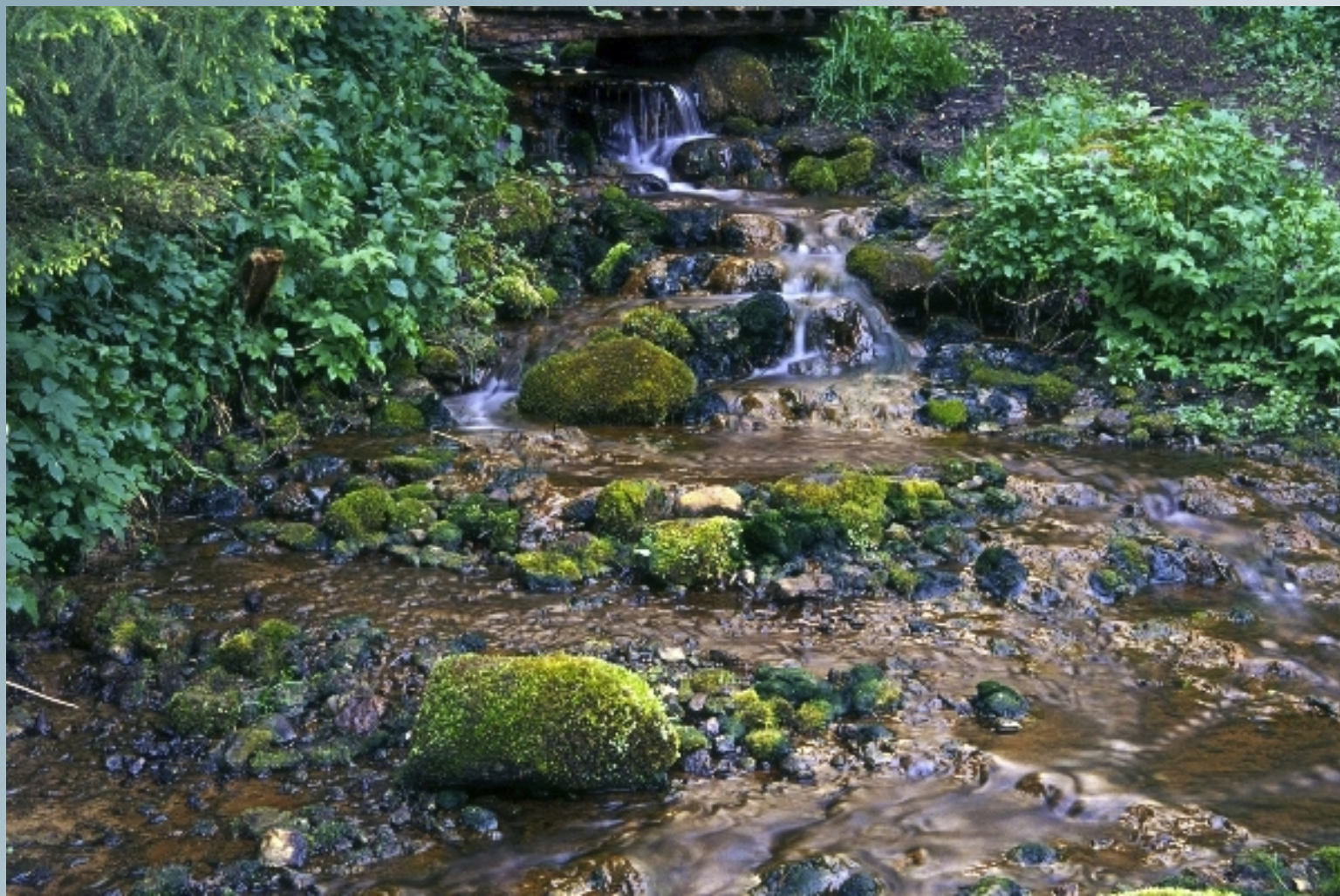
Sageli pühadus seotud ilmutuse või mingi sündmusega veekogu kaldal.

Jordani vesi on püha, kuna seal ristiti Jeesus.

Lourdes allikas ravib Neitsi Maarja ilmutuse tõttu, kuigi veel pole leitud tegelikke raviomadusi.

Sageli on tegemist ürgvanade kultusepaikadega, mida on austatud juba eelkristlikel aegadel.

Püha allikas Virumaal. Foto A. Kuperjanov 2001.

Eesti allikapärimus

O. Loorits on Eesti allikakultuse algusajaks pidanud rootsi aja algust ja muutusi viljakasvatuses.

Arstimisallikate sagedasemad nimetused on terviseallikas, eluallikas, pidaliallikas, silmaallikas; allikavesi tagab nooruse ja veatu naha.

Allikaveega puhastati end roojusest ja süütegudest.

Eesti alal on teada umbes 3000 allikat, põhjavee maapinnale väljavoolu looduslikku kohta. Allikate arvu on mõjutanud inimtegevus, eriti kraavikaevamised ja kuivendamised 19. ja 20. sajandil, sh 1970-1988 suured põllumajandusaktsioonid ja soode kuivendamised.

Allikaveele on tunnuslik aastaringne püsiv madal temperatuur. Enamik suuremaid allikaid avaneb Põhja-Eestis, eriti Pandivere kõrgustikul, samuti on suured maa alla neeldunud jõgede ja ojade väljumisallikad. Keskmisi ja väikesi allikaid on palju klindil, Haanja ja Otepää kõrgustiku nõlvadel ning Viljandi, Tartu- ja Põlvamaa ürgoruveerudel.

Nii allikad kui nende ümber moodustunud koopad on sidunud endaga rohkesti folkloori, fantaasiat on õhutanud ka rauarikkad allikad. Nt. Siniallikas Viljandi lähedal on rea uskumuste ja juttude tegevuspaik.

■ Ravimine – haiguse mahapesemine ja ärasaatmine voolava veega (peale allikate pesti haigust sümboolselt maha ka ojas, jões, harvem järves). Loodusliku allikaveega ravimine oli Eestis laiemalt levinud veel 20. sajandil. Hinnatud olid mineraalveeallikadki, millest Värskas vett hakati 20. sajandil kaubastama; siis levis eestlaste hulgas ka tava käia kaugematel ravivetel.

■ Tunnuslik on kujutelm, et allikas reguleerib ilma (ilmaallikas, uduallikas), põuda sai tõkestada allikat puhastades.

■ Allikasse on rahvajuttude järgi tihti peitud aare, neid on usutud kriitilisel ajal viina ja mõdu voolavat (nt Turje kelder Kuusalus).

- Allikavett kasutati ka tuleviku ja tulevase elukaaslase ennustamiseks, kadunud isikute, varaste või kahjustajate leidmiseks – sellega tegutsesid teadjad.
- Kahjustamiseks tuli veekogu põhja peita inimesega olemuslikult seotud asi (nt vette peidetud nabaväät põhjustas omanikul raskeid haigusi või surma).
- Üldlevinud keelu kohaselt ei tohtinud pühade allikate sügavust mõõta, keelu rikkuja tõmbas veest verise oinapea vm hoiatava asja. Põua korral tuli allikaid puhastada või rehitseda.
- Sõjapärimus räägib noortest tüdrukutest, kes uputasid end, et vältida sõjaröövlite kätte langemist.
- Vähemal määral on Põhja-Eesti karstialadelt lugusid maa-alusesse allikasse või jõkke kukkunud loomadest või hanedest, kes olevat kaugel eemal järves välja ilmunud.

- Allikatesse on pärimuse järgi maetud varandusi (tõlgendatav ohvriannina) ja vaenlaste eest kirikukellasid.
- Traditsioonilise pulmakombestiku kohaselt pidi noorik mehekodus viima anded (paelad) mh allikale ja kaevule – toimus uue elaniku tutvustamine ja lepitusohver.
- Tänapäevaste tavade hulka kuulub allikasse müntide viskamine. Tihti usutakse, et sooviallika või püha allika veega ennast või nägu pestes püsib inimene terve ja noorena või täotub allika kohal soovitu. Laiemalt on tänapäeval levinud müntide heitmine mitte ainult allikatesse, vaid ka purskkaevudesse ning igasugustesse kunstveekogudesse.
- Folklooris on pühad allikad teada erinevatest kultuuripiirkondadest, laialt on tuntud pärimus elu- ja surmaveest ning teadmiste veest – eestlastele tuntud muinasjuttude ja ilukirjanduse vahendusel.

Ilmutus muutis loodusliku allika kultuse objektiks ja palverännakute sihiks.

- Eesti Kuremäe Jumalaema Uinumise nunnakloostri (asutatud 1891) juures asuva allika kaldal on ilmutusi nähtud mitmel korral. Luterlasest karjus nägi allika juures jumalaema ja leidis ikooni, mis ajendaski kloostri ehitamise. Teise ilmutuse ajal 1931. aastal nähti kuju vees. Allika juurde ja kloostrisse toimusid palverännakud 19. sajandil, kuid see oli laialt tuntud ja külastatud kogu 20. sajandi jooksul.

Pühtitsa Jumalaema Uinumise Stavropigiaalne nunnakloostri püha allikas. Fotod (vasakul) Kaxik 2006, (paremal) T. Kändler 2007.

- 19. sajandi keskel, seoses massilise üleminekuga õigeusku aktualiseerus jordanivee (6. 01) - papi poolt õnnistatud vee kirikust, allikast jt veekogudest koju toomine. Jordanivesi püsis uskumuste kohaselt terve aasta vältel värske, sellega raviti inimeste ja loomade haigusi.
- Ravimiseks kasutavad allika- või kaevuvett ka tänapäevased ravijad.

Siniallikas

Kuulsaid arstimisallikaid maailmas

- Uues Testamendis kirjeldatakse Betseeda supluskohta Jeruusalemmas, mida ümbritses viis kolonnaadi ja kus ravitati erine-vaid haigusi (Joh 5:2).
- Mineraalvee allikaid Bathis kasutati juba 7000 aasta eest.
- Evians-les-Bains on muistsetest aegadest teadaolev ravipaik. 363 eKr peatus selle ääres imperaator Flavius Claudius Jovianus. Evians-les-Bains vett turustatakse praegu kui Eviani vett.
- San Pellegrino vesi oli kuulus antiikajal, avastati uuesti 12. sajandil, mille järel sellest sai palverännakute paik (pellegrino = pilgrim), seal käis ennast kosutamas Leonardo da Vinci. Ametlik supluskoht asutati 1848 ja püha vee pudelitesse villimine algas 1899.

Põltsamaa ja Pedja jõe ühinemiskoht. Foto Arne Ader.

Ojad, kraavid, jõed

- Eestis on rohkem kui 7000 oja-kraavi-jõge. Inimrajatud kraavide kõrval on palju lühemaid ojasid. Veetase kõigub aastas 2-4 meetrit.
- Kümme jõge on pikemad kui 100 km:
Võhandu jõgi – 162 km,
Pärnu jõgi – 144 km.
Põltsamaa, Pedja, Kasari, Keila ja Jägala jõgi.

■ Jõgede looklemist seletav (kunst)muistend räägib, kuidas loomad kutsuti jõge kaevama. Et ees jookseb jänes sai jõgi käänuline.

■ Pühadust omistatud Emajõe, mida 19. sajandi kirjandusliku taustaga folkloor nimetab jõgede emaks. Emajõgi on olnud kalastamispaigana ja laevatamiskohana hinnatud.

■ Pärimust on inspireerinud Põhja-Eestis, saartel, harva mujal leiduvad karstinähtused ehk salajõed ja kurisud. Karstialade jõgedest osa voolavad kohati maa all (Jõelähtme, Tuhala, Kuivajõgi jt).

Oluline turismiatraktsioon – Tuhala Nõiakaev.

- Jõgede või konkreetsete hauakohtade nimesaamislood: hukkunud loomade ja inimeste järgi.
- Lood suurtest kaladest, kalasajust taevast jt kalamehejutud;
- Jõehaldjate ehk näkkide lood sarnanevad järvede kohta räägitud lugudega. Enamasti on tegemist hoiatusjuttudega, kuidas võõras hobune osutub näkiks, kes lapsi vette tahtis viia.

Sagedasti on tegemist jõe kaldal istuva ja kammiva, supleva, riietuva näkiga. On ka palju jutte hirmust neelukohtade ees ja sealt leitud puurontide või kalade ees, keda peetakse üleloomulikuks olendiks.

Usuti, et igal jõel on oma haldjas, enamasti aga mitu. Jõehaldjad usuti elavat sügavikes või kalda all. Neid nähti inimkujulistena, kui sageli teda üksnes kuuldi: inimesi nimepidi hüüdmas või oigamas - mõlemad on uppumise endeks.

Jõehaldjaid seostati varem veekogusse uppunutega, kes vetehaldjaks muutununa käivad elavaid vette meelitamas. Usuti, et uljast ujumat haarab haldjas kannast või jalast. Lisaks antropomorfsele kujule võis jõehaldjas kehastuda linnuks, suureks kalaks (nn tõlpsaba, viitab segunemisele kalakarjuse ja kalajumalaga); hobuseks, sarvikuks või kitseks, karvaseks elukaks, mõneks asjaks.

■ Pedja jõgi on Laiuse kihelkonnas, jões on hauad: Pullihaud ja Undhaud (teiste nimed jo läinud meelest ära). Viimne on ühe järsu keanaku peal, kus jõgi teisele poole pöörab, siis keerab vesi ka haua kohas. Ja et ta sügav, õige järsud kaldad ja vesi keerab, siis arvasid vanarahvas, et sealt neelab vett alla. Kalamehedki põle usaldand haua kohta minna. Kord lasnud üks julge kalamees nooda haua kohta, vedanuvad välja, - üks tammepakk kalade asemel, rõngad mõlemil pool otsas, ja nagu silmad plaksunuvad teisel küljes! Seda nähes jäänuvad mehed kartma ja lükanuvad paku jõkke tagasi. EKS 8° 2, 704 < Laiuse khk., Vaimastvere v. - Mihkel Kolluk (1879).

- Jõgedesse on peidetud sõja ajal kirikukellad.
- Jõgedesse on sageli peidetud aarded.
- Jõeveega sai haigust pesta ja ära saata.
- Seisvast veest on usutud nakkavat haigusi.
- Vette ohverdati hea kalasaagi puhul.

■ Jõgedega on seotud ka lood hiidudest, nt Kalevipoja mõõk kukkunud Kääpa jõkke, seal raiutud tal vaenlaste poolt jalad maha kuni ta jõest jõi. (Sagedasti raiuti jalad tamme all Kuremäel.)

Kääpa jõgi. Foto A. Kuperjanov 2001.

Miks pilliroog kahiseb

Kui Kalevipoeg Kääpa jões mõõga pääl jalad ära raiunud ja surmavalus kisendanud, siis võtnud tema valuga pilliroogu suhu ja närinud seda. Nink seitsaadik saanud pilliroog, kelle lehed enne pehmed ja siledad olnud, (kohrest) karedast. Ja päälegi jäänud tema hambajäljed lehtede pääle, nink ühtelugu kuulutavat pilliroo kahisemine Kalevi surmavalus tänitamist meelde. E 23247 (8) < Võnnu - Jaan Rootslane (1896).

Järved

Looduslikke järvesid on Eestis üle tuhande, koos kunstjärvedega umbkaudu poole rohkem.

■ Järvesid on nende tekke järgi liigitatud:

Vanad mandrijäätekkelised järved (Peipsi, Saadjärv, Pühajärv)

Merelahtedest tekkinud ehk rannajärved (Harku järv)

Laugas- ehk rabajärved (Parika järv)

Karstijärved

Meteoriidijärv (Kaali järv)

Looduslik paisjärv (Ülemiste järv)

Tehisjärved (suurim Narva veehoidla, Leigo järved).

■ Järvepärimust mõjutab enim järve suurus ja selle kaldal oleva asustuse tihedus, selle suurus annab küll mõnevõrra rohkem pärimust, sest asustus on tihedam, kuid nt vanus mõjutab pärimuseloomet vähem.

Järved

Nagu teistegi veekogude puhul on osa järvesid leidnud vaimses pärimuses rohkem kajastamist, osa vähem.

Järved on olnud oluline elatusallikas, liikumiseks kasutati veeteid; rabasaared ja järvesaared olid pelgupaigad sõdade ja röövkäikude ajal.

Järvede tekke- ja nimesaamise lugudes on palju rahvaetümoloogilisi kõlasarnasusel põhinevaid seletusi.

Pühajärv. Foto Arne Ader.

Saadjärve sünnimisest kõneleb rahvasuu, et kus praegu Saadjärv seisab, enne kuiv maa on olnud ja keset järve kohta kirik on olnud. Ühel pühapäeval, kui rahvas kiriku lähnuvad, lähnud üks naene kiriku lähidale loogu võtma. Kui naesel saad valmis olnud, tulnud õhtu poolt suur sinine härg ja hakanud heinasaado sarvedega laiali pilluma. Naene joosnud appi ja löönud härga vihaga, mis tal käes olnud. See löögiga plahvatanud härg lõhki ja saanud järveks, matnud kiriku ja rahva, mis kirikus, kõik oma vesirüppe. Säält on Saadjärv omale nime saanud «Saad». Selge ilmaga peab kirikutorni ots vee sees rahvajutu järele näha olema. H II 28, 287/9 (2) < Äksi - J. Lepik (1889).

Saadjärv. Foto Arne Ader.

■ Kuulsam järvemuistendite liik on seotud rändavate järvedega, mis vahetavad kohta, sest: keegi peseb vees lapsemähkmeid, vana koht ei meeldi, kalad hakkavad sammalduma ja järv tüdineb vanast kohast.

Järv tuleb juhitud suurest härjast või kullist, väikesest linnust, kes teatab hoiatab järve tuleku eest.

Hoiatajaks võib olla seni (kõnevõimetu) laps, naised.

Järve alla jäävad heinalised, tüdruk(ud), laisad töölised.

Järve võib matta enda alla kiriku või maja, eriti kui seal sünnib midagi kõlblusvastast või keelatud, nt õe ja venna abielu.

Nigula järv. Foto Arne Ader.

Nõuni järv. Foto Arne Ader.

- Järve peidetud aarded.
- Järvepõhjas nähtavad kunagised ehitised.
- Rikkalik haldjapärimus, sh haldjad/järved, kes saadavad üksteisele terviseid, meenutavad ühiseid sündmusi, nõuavad üksteiselt makse, teatavad hädaohust jne.
- Needusega kindlaks ajaks paikapandud järvehaldjatest on tuntum Ülemiste järve haldjas, kes pääseb teenistusest siis, kui Tallinn valmis saab.
- Ohverdamine peale päevalooja kalda-alustele.

Kirjandust:

Toomas Tamla 1985. *Kultuslikud allikad Eestis. Rahvasuust kirjapanekuni*. Tallinn.

Oskar Loorits 2000. *Endis-Eesti elu-olu I. Lagemispalu kaluri ja meremehe elust*
<http://www.folklore.ee/rl/pubte/ee/eluolu/elu1/>

Oskar Loorits. *Grundzüge des esdtnisches Aberglaubens.II*. Lund.